VỀ TRIỂN VỌNG CỦA PHONG TRÀO CÔNG NHÂN CÁC NƯỚC TƯ BẢN PHÁT TRIỂN TRONG NHỮNG THẬP NIÊN ĐẦU THẾ KỶ XXI

NGUYỄN VĂN LAN*

Từ khi ra đời đến nay, phong trào cách mạng trên thế giới luôn đi đầu trong cuộc đấu tranh chống sự thống trị, áp bức, bóc lột của giai cấp tư sản vì tiến bộ xã hội. Hiện nay tuy phong trào đang tạm thời lâm vào khúc quanh, khủng hoảng, song thực tiễn lịch sử thế kỷ XX đã khẳng định: phong trào cách mạng đã tạo ra ảnh hưởng sâu rộng, chi phối nhiều mặt và tham gia quyết định sự vận động hợp quy luật của lịch sử xã hội loài người trong thời đại ngày nay. Đó là thời đại quá độ từ chủ nghĩa tư bản lên chủ nghĩa xã hội trên phạm vi toàn thế giới.

Phong trào cách mạng thế giới nói chung, phong trào công nhân các nước tư bản phát triển nói riêng trong quá trình vận động có lúc cao trào, có lúc thoái trào, thậm chí thất bại. Song mục tiêu lâu dài mà phong trào theo đuổi là không thể đảo ngược. Vậy từ thực tế lịch sử, triển vọng của phong trào trong vài thập niên đầu của thế kỷ XXI sẽ ra sao?

Thứ nhất, con đường đấu tranh cách mạng mà phong trào công nhân các nước tư bản phát triển có thể hướng theo là con đường cách mạng bạo lực giành chính quyền từ một nước tư bản phát triển, thiết lập chế độ mới. Đây là tình huống ít có khả năng xảy ra do nhiều điều kiện khách quan và chủ quan chi phối.

Xét về mặt lịch sử, cho đến nay, con đường cách mạng bạo lực giành chính quyền của phong trào cộng sản, công nhân đã không diễn ra ở các nước tư bản phát triển. Từ sau Cách mạng Tháng Mười Nga, tại các nước tư bản phát triển, với những điều chỉnh về quan hệ sản xuất, làm cho cơ cấu giai cấp xã hội tư bản biến đổi. Trong đó, cơ cấu giai cấp công nhân cũng có sự biến động to lớn theo hướng nâng cao chất lượng, đặc biệt về trình độ học vấn, chuyên môn và cả sự "thành thạo xã hội" của công nhân "cổ trắng" trong các ngành mới; giảm dần số công nhân truyền thống - công nhân "cổ xanh", công nhân trực tiếp sản xuất.

Sự biến động cơ cấu giai cấp công nhân đặt ra cho phong trào công nhân những vấn đề mới. Những biến động cơ cấu ấy không loại bỏ việc phân chia cơ bản về giai cấp - xã hội trong chủ nghĩa tư bản hiện đại. Bán hàng hóa sức lao động vẫn là phương thức và đặc điểm chủ yếu của người lao động làm thuê. Chiếm hữu giá trị thặng dư vẫn là nguồn thu nhập, nguồn sống của thiểu số tư bản. Tuy nhiên, trong từng trường hợp cụ thể, giai cấp công nhân thường không cảm thấy một cách trực tiếp ách áp bức bóc lột nặng nề của chế độ tư bản chủ nghĩa. Một bộ phận công nhân sẵn sàng đấu tranh đòi tăng lương, cải thiện điều kiện lao động với những khẩu hiệu dân sinh, dân chủ, nhân đạo, nhưng họ không cảm thấy rằng cần thiết và cấp bách phải có ngay một con

* TS, Phân viện Đà Nẵng, Học viện Chính trị quốc gia Hồ Chí Minh

đường khác để thay đổi căn bản chế độ hiện tại. Mặt khác, trong điều kiện quốc tế hiện nay, đặc biệt sau sự đổ vỡ của Liên Xô và các nước xã hội chủ nghĩa Đông Âu đã ảnh hưởng tiêu cực đến phong trào cộng sản, công nhân các nước tư bản chủ nghĩa. Sự thống nhất về tư tưởng của phong trào đã giảm sút, ở một số đảng cộng sản đã xuất hiện các nhóm có tính chất phe phái, thậm chí muốn từ bỏ danh hiệu cộng sản của mình.

Giai cấp tư sản thống trị, với nhiều thủ đoạn tinh vi, xảo quyệt đã thành công trong việc phân hóa, bóc lột công nhân, lao động. Trong thực tế, giai cấp tư sản đã trải qua nhiều cơn sóng gió, có nhiều kinh nghiệm. Vì thế, cùng với những nguyên nhân chủ quan, phong trào công nhân một thời gian dài bị giảm sút nghiêm trọng. Những người công nhân không muốn tình hình của mình bị đe dọa hơn nữa nên đã hành động rất thận trọng, không đi tới mạo hiểm, cố giữ và củng cố những gì đã giành được. Khả năng để làm được điều này là đang có, đó là việc dựa vào các hội đồng xí nghiệp, hệ thống thương lượng tập thể, tổ chức công đoàn... để từ đó, tạo ra những thể chế hoạt động có hiệu quả hơn vì lợi ích của những người lao động. Theo lời một Ủy viên Tổng Liên đoàn cộng sản Bỉ, trong điều kiện hiện nay "không cần đến cách mạng, vấn đề là làm thế nào để cho cái trục "nhà nước - người lao động" mạnh lên và cái trục "nhà nước - tư bản" yếu đi, trong bối cảnh ấy có thể nói tới chủ nghĩa xã hội trong tương lai, tới sự xóa bỏ chủ nghĩa tư bản với tư cách một chế độ làm tha hóa con người"(1). Hơn nữa, giai cấp công nhân và cuộc đấu tranh của nó, nếu nhìn lại từ lúc ra đời, nhất là từ khi có hệ tư tưởng Mác - Lê-nin dẫn đường, đã trải qua những giai đoạn lịch sử khác nhau. So với thời C. Mác, Ph. Ăng-ghen, ngày nay tình hình kinh tế - chính trị thế giới đã có biết bao biến đổi. Sự phát triển của lực lượng sản xuất ở mức độ khác nhau đã làm thay đổi đời sống xã hội trong khuôn khổ chủ nghĩa tư bản. Nếu năm 1960, các nước trong OECD có thu nhập bằng 60% thu nhập của thế giới, thì từ năm 1990 con số đó là 72%, trong đó tầng lớp có mức thu nhập trung lưu tăng lên. Cùng với sự điều chỉnh một số chính sách xã hội khác đã làm dịu đi các mâu thuẫn trong lòng xã hội.

Trong khuôn khổ của thời kỳ quá độ lên chủ nghĩa xã hội, tất cả tình hình trên đã, đang và sẽ rất khó có thể đảo ngược ở những thập niên đầu của thế kỷ XXI. Do vậy, xu hướng phong trào cộng sản, công nhân đi theo con đường cách mạng bạo lực giành chính quyền tại các nước tư bản phát triển ở đầu thế kỷ mới là chưa có cơ sở thực tế.

Thứ hai, xu hướng đi theo *con đường đấu tranh giành dân chủ, từng bước cải thiện điều kiện sống và làm việc cho quảng đại quần chúng lao động, qua đó tuyên truyền, giác ngộ, tập hợp lực lượng chuẩn bị tiền đề, điều kiện cho cách mạng xã hội chủ nghĩa của giai cấp vô sản* trong các nước tư bản phát triển sau này, *đã và đang trở thành một xu hướng nổi bật.* Con đường đấu tranh giành dân chủ của phong trào công nhân như một tiền đề, điều kiện, một nội dung không tách rời nhiệm vụ cách mạng xã hội chủ nghĩa là một hướng đấu tranh có tính hiệu quả cao và cũng là triển vọng của phong trào công nhân trong những thập niên đầu của thế kỷ XXI. Khả năng đó trở thành hiện thực do đòi hỏi và sự cho phép của chính các yếu tố khách quan, chủ quan.

Trong điều kiện cụ thể cuối thế kỷ XX và đầu thế kỷ XXI ở các nước tư bản phát triển, so sánh tương quan lực lượng đã và sẽ còn ở tình trạng bất lợi cho phong trào công nhân. Do đó, mục tiêu khách quan số một của phong trào công nhân phải là đấu tranh giành dân chủ. Xác định đấu tranh cho tự do, dân chủ là bước đệm dần dần xóa bỏ dân chủ tư sản, xây dựng dân chủ vô sản, đòi mở rộng quyền công đoàn được tham gia tổ chức lao động, kiểm soát việc thu nhận và sa thải công nhân, đòi tự do ngôn luận. Mục tiêu dân chủ trong chính trị được đặt ra và cuộc đấu tranh của giai cấp công nhân trong thực tế không phải ở đâu cũng đạt được hiệu quả. Nhưng cuộc đấu tranh cho mục tiêu đó đã làm cho chủ nghĩa tư bản phải nhượng bộ từng bước. Điều quan trọng hơn là đã tập hợp đông đảo quần chúng lao động tham gia phong trào đấu tranh đó, và thực tế đã thu hút

(1) *Chủ nghĩa tư bản hiện đại - Những tìm kiếm mới,* Nxb Khoa học xã hội, Hà Nội, 1999, tr 19

được sự hưởng ứng rộng rãi mang tính quốc tế. Trong không ít trường hợp, đứng trước làn sóng đấu tranh của phong trào công nhân và nhân dân lao động, nhà nước tư sản phải sửa đổi một số điều luật hà khắc đối với người lao động, thậm chí phải hủy bỏ những luật phản dân chủ.

Trong thời kỳ đại công nghiệp, đấu tranh kinh tế được nhiều người lao động ủng hộ nhất, thì ngày nay không chỉ dừng lại ở những mục tiêu quyền lợi kinh tế đơn thuần. Lịch sử phong trào công nhân hơn 20 năm gần đây cho thấy rõ điều đó. Các phong trào đấu tranh của quần chúng nhân dân lao động có ảnh hưởng vang dội đều diễn ra ở những yêu sách đa dạng, không phải chỉ vì lợi ích kinh tế thuần túy. Chống chủ nghĩa tư bản là ý thức thường xuyên của giai cấp công nhân, nhưng họ không đấu tranh tiêu diệt chủ nghĩa tư bản mà đấu tranh cho những mục tiêu hợp lý trước mắt vì dân chủ và nhân đạo. Người dân nói chung muốn xã hội tư bản ổn định. Điều tra xã hội học ở Mỹ cho thấy: 11% người nghèo già yếu về hưu thì sống bằng mọi cách; 10% lớp trẻ mong muốn làm giàu, không muốn thủ tiêu chế độ tư bản; 20% tầng lớp trên có đầy đủ mọi thứ không muốn xóa chủ nghĩa tư bản; 60% người lao động có việc làm, thu nhập ổn định muốn xã hội ổn định để làm ăn.

Trong bối cảnh như vậy, phong trào đấu tranh của công nhân ít nhiều mang nặng tính tự phát. Họ đấu tranh trong khuôn khổ chế độ tư bản chủ nghĩa: thừa nhận sự bóc lột, mong muốn bán sức lao động sao cho có lợi nhất cho công nhân mà không phải thủ tiêu tư bản. Mặt khác, ngày nay tại các nước tư bản phát triển, nhiều ngành mới đang xuất hiện và đang thay thế nhiều ngành truyền thống. Bộ phận công nhân có tri thức, kỹ thuật cao đã và đang tăng nhanh ở các ngành nghề mới. Họ có việc làm ổn định, đời sống vật chất, tinh thần cao, hăng hái đấu tranh cho những mục tiêu dân chủ, nhân đạo, toàn cầu nhưng không phải mọi người đều nhận biết nhu cầu thay đổi chế độ hiện tại do trình độ lý luận cách mạng hạn chế. Đội ngũ này có khuynh hướng phát triển ngày càng mạnh trong tương lai, đánh dấu những khả năng trí tuệ mới của giai cấp công nhân nói chung. Trong xu hướng phát triển thì đây là đội ngũ công nhân có nhiều tiềm năng nhất trong giai cấp công nhân.

Cuộc đấu tranh giành dân chủ, công bằng xã hội ở các nước tư bản phát triển còn gắn chặt với cuộc đấu tranh bảo vệ hòa bình, chống chạy đua vũ trang và bảo vệ môi trường sống đã thu hút đông đảo quần chúng nhân dân tham gia. Các đảng cộng sản chậm nhận thức ra vấn đề bảo vệ môi trường so với các tổ chức xã hội, các đảng xã hội dân chủ. Từ đó các đảng xanh, đảng môi trường xuất hiện và đã trở thành đối thủ cạnh tranh với đảng cộng sản trong các cuộc bầu cử. Bảo vệ môi trường đã trở thành vấn đề chính trị. Đây là một trong những vấn đề có liên quan đến cách thức ứng phó, xu hướng đấu tranh của phong trào công nhân và đảng cộng sản trong tình hình mới nhằm tập hợp rộng rãi lực lượng quần chúng. Vì vậy, cuộc đấu tranh bảo vệ môi trường sống luôn gắn với cuộc đấu tranh giành dân chủ, nhân đạo và công bằng xã hội.

Để thực hiện mục tiêu dân chủ hóa xã hội, nhân đạo hóa lối sống, khẳng định những giá trị văn hóa đạo đức lành mạnh, không còn con đường nào khác là sử dụng sức mạnh của quần chúng đấu tranh bằng nhiều hình thức phong phú. Trong đó, con đường dân chủ là một phương thức đấu tranh có nhiều khả năng thực hiện trong bối cảnh hiện nay. Nhưng đấu tranh giành dân chủ chỉ là cuộc đấu tranh thứ nhất và cần phải biết kết hợp với cuộc đấu tranh thứ hai là cuộc đấu tranh cho cách mạng xã hội chủ nghĩa. Cuộc đấu tranh thứ nhất phục tùng cuộc đấu tranh thứ hai[2]. Do đó, một trong những cách thức đấu tranh mà phong trào công nhân các nước tư bản đang hướng tới trong điều kiện mới là tăng cường đấu tranh nghị viện, đấu tranh chính trị trên cơ sở đấu tranh giai cấp và vận động quần chúng bỏ phiếu cho các đại biểu công nhân và các lực lượng dân chủ khác vào nghị viện. Đây là một hướng hoạt động quan trọng của phong trào công nhân các nước tư bản phát triển. Tầm quan trọng của xu hướng đấu tranh nghị viện, đấu tranh chính trị

(2) Xem: V.I. Lê-nin: *Toàn tập*, Nxb Tiến bộ, Mát-xcơ-va, 1978, t 49, tr 470

này đã được Ph.Ăng-ghen nghiên cứu và xác nhận ngay từ những kỳ họp đầu tiên của Quốc tế II. Song hình thức đấu tranh này trước đây chưa phổ biến và cũng chỉ có thể giành được thắng lợi cục bộ. Ngày nay, điều kiện lịch sử đã thay đổi. Bằng con đường nghị viện, nhiều đảng cộng sản đã giành được ghế nghị sĩ tại Thượng viện và Hạ viện. Nhiều đảng xã hội và xã hội dân chủ ở các nước tư bản phát triển cũng đã giành được vị trí cầm quyền hoặc liên minh cầm quyền thông qua con đường này. Các đảng cánh tả thống nhất châu Âu, cánh tả xanh Bắc Âu sau bầu cử năm 1999 đã thu được số phiếu bầu đáng kể, đưa người của mình tham gia chính trường.

Có thể nói, xu hướng đấu tranh hòa bình, tăng cường uy tín trong nhân dân, thông qua các cuộc bầu cử để đưa các đại biểu công nhân, lao động, các lực lượng xã hội tiến bộ vào nghị viện và từ diễn đàn mang tính pháp lý này sẽ đấu tranh giành dân chủ, trở thành phương hướng có sức thuyết phục, được đông đảo quần chúng hưởng ứng, ủng hộ. Đây là xu hướng đấu tranh vừa mang tính cấp bách vừa có tính chiến lược lâu dài.

Đấu tranh chính trị, giành dân chủ của phong trào công nhân đã đưa đến *một xu hướng kép* tự nhiên là tăng cường liên minh giữa phong trào công nhân với các phong trào chính trị - xã hội tiến bộ khác trong một nỗ lực nhằm tạo ra sức mạnh tổng hợp chống kẻ thù chung là chủ nghĩa tư bản độc quyền. Điểm đáng chú ý của hướng liên minh giai cấp và tập hợp lực lượng ở các nước tư bản phát triển hiện nay là *liên minh giữa các đảng cộng sản công nhân với các đảng xã hội dân chủ.* Tuy nhiên, do tình trạng không thuần nhất về cơ cấu xã hội của trào lưu xã hội dân chủ và sự vận động phức tạp của chủ nghĩa tư bản hiện đại mà trào lưu xã hội dân chủ hiện đại nằm trong cơ chế điều chỉnh của nó, làm nảy sinh nhiều khuynh hướng khác nhau trong trào lưu này, nên trong liên minh hợp tác với họ, đảng cộng sản và công nhân luôn có xu hướng phải đồng thời đấu tranh chống lại những quan điểm tư tưởng sai trái của họ, *đặc biệt là phái hữu.* Mặc dù vậy, hiện nay khả năng hợp tác giữa những người cộng sản và xã hội dân chủ trên nhiều vấn đề *vẫn ngày càng tăng.* Đây là xu hướng vận động nổi bật của phong trào công nhân thời kỳ sau chiến tranh lạnh. Điều này cũng hoàn toàn phù hợp với những chỉ dẫn vô giá của các nhà kinh điển: "Tóm lại, ở tất cả mọi nơi, những người cộng sản đều ủng hộ mọi phong trào cách mạng chống lại trật tự xã hội và chính trị hiện hành"(3). Kẻ nào muốn đi tới chủ nghĩa xã hội bằng con đường khác không qua con đường chế độ dân chủ chính trị thì nhất định sẽ đi đến những kết luận phi lý và phản động, cả về phương diện kinh tế lẫn chính trị.

Như vậy, những yếu tố khách quan trong xã hội tư bản hiện đại, những yếu tố chủ quan của phong trào công nhân và cả những cơ sở lý luận của các nhà kinh điển đều chứng tỏ *con đường chính trị, đấu tranh giành dân chủ, liên minh lực lượng của phong trào công nhân các nước tư bản phát triển là hiện thực.*

Trong bối cảnh ở các nước tư bản phát triển hiện nay, chính tính hiện thực và những khả quan của xu hướng vận động này mà phong trào công nhân đã và đang thể nghiệm sẽ khó có thể đảo ngược ở những thập niên đầu thế kỷ XXI. Triển vọng của xu hướng này tất yếu sẽ tạo ra được một so sánh lực lượng mới thông qua một quá trình để tạo ra tình thế cách mạng: tập hợp lực lượng quần chúng, xác lập quyền lãnh đạo của chính đảng vô sản. Từ đó phong trào đấu tranh của quần chúng ngày càng có hiệu quả, vai trò quần chúng trong các tổ chức xã hội, chính trị và kinh tế sẽ được phát huy trên thực tế, trực tiếp uy hiếp, làm suy yếu dần vị trí, quyền lực của giai cấp thống trị tư bản, làm thất bại từng chính sách, từng hệ thống các chính sách, làm tăng thêm mâu thuẫn, đẩy nhanh quá trình phân hóa trong nội bộ giai cấp tư sản ngày càng bộc lộ tính chất phản động, phản dân chủ và do đó trận địa cách mạng sẽ được củng cố.

Thứ ba, xu hướng tăng cường "hạt nhân" lãnh đạo của phong trào công nhân - đảng cộng sản, nhằm định hướng thúc đẩy phong trào công nhân, lao động ở các nước tư bản phát triển đang ngày càng được củng cố và phát triển.

---

(3) C. Mác và Ph. Ăng-ghen: *Toàn tập,* Nxb Chính trị quốc gia, Hà Nội, 1995, t 4, tr 645 - 646

Bất chấp sự đàn áp của giai cấp tư sản, gần một thế kỷ qua, các đảng cộng sản ở những trung tâm tư bản chủ nghĩa vẫn tồn tại. Giai cấp tư sản thống trị đã thấy rõ nguy cơ to lớn đối với chủ nghĩa tư bản nếu đảng cộng sản ngày càng lớn mạnh nên đã áp dụng nhiều biện pháp nhằm loại trừ đảng cộng sản ra khỏi đời sống chính trị - xã hội của đất nước. Mặt khác, đảng cộng sản tại các nước tư bản phát triển phải thường xuyên đấu tranh với trào lưu xã hội dân chủ và đủ loại chủ nghĩa cơ hội, xét lại, xu hướng sô-vanh nước lớn trong phong trào cộng sản quốc tế. Sau những năm khủng hoảng trầm trọng vừa qua, dù còn không ít hạn chế, bất cập, song với quá trình điều chỉnh, phục hồi ở mức độ khác nhau, tất cả các đảng đều đã giành được một chỗ đứng hợp pháp trong xã hội tư bản hiện đại. Các đảng công khai tuyên bố lý tưởng cộng sản, lên án chế độ hiện thời, nuôi dưỡng khát vọng giải phóng xã hội, giải phóng giai cấp, giải phóng con người.

Với sự nỗ lực vượt qua khủng hoảng, xu hướng này trong các đảng của giai cấp công nhân đang chú trọng xây dựng đảng về mọi mặt, đặc biệt chú ý về tư tưởng lý luận trên cơ sở chủ nghĩa Mác - Lê-nin, phù hợp với những chuyển biến lớn lao trong đời sống vật chất và tinh thần tại các nước tư bản phát triển và thế giới trong thế kỷ XXI. Nói cách khác, hiện nay xu hướng củng cố, tăng cường đảng cộng sản - "hạt nhân" của phong trào công nhân ở các nước tư bản phát triển là một thực tế, góp phần thúc đẩy phong trào công nhân ngày càng phát triển trong những thập niên đầu thế kỷ mới.

Về tổ chức của phong trào công nhân - công đoàn, ở quy mô quốc gia hay khối các nước tư bản phát triển, công đoàn vốn là tổ chức xã hội - giai cấp đông đảo, có ảnh hưởng to lớn trong đời sống chính trị, kinh tế, xã hội ở các nước này. Thực tế hoạt động của công đoàn đã bác bỏ những phán đoán về một tương lai xã hội không có công đoàn. Tuy nhiên, trong điều kiện cách mạng khoa học - công nghệ phát triển như vũ bão, sự "thành đạt" trong việc thích nghi để tồn tại và tăng cường sức mạnh của chủ nghĩa tư bản đã đưa đến những biến động dữ dội của cơ cấu giai cấp trong xã hội tư bản nói chung, công nhân nói riêng. Tất cả đã gián tiếp hay trực tiếp tác động đến công đoàn, làm cho công đoàn gặp không ít khó khăn, lúng túng trong việc vạch ra đối sách, số lượng đoàn viên công đoàn giảm mạnh, khả năng đoàn kết và tiến hành các hoạt động thống nhất bị hạn chế, bị các đảng phái chính trị lớn chi phối. Trong bối cảnh đó, công đoàn đang bị vô hiệu hóa. Sau một loạt thất bại, các tổ chức công đoàn ngành, nghề, hãng, công ty hoặc công đoàn chung đều đang điều chỉnh lại nội dung, phương thức phát triển của tổ chức mình trong mối quan hệ với công nhân, lao động. Trong đó đáng chú ý các hướng vận động sẽ tiếp tục được củng cố, phát triển.

Một là, tổ chức công đoàn đã và đang tăng cường cơ sở xã hội của mình, trong đó đặc biệt chú ý tới bộ phận công nhân mới, công nhân lao động dịch vụ.

Hai là, định ra những chiến lược, chiến thuật để mở rộng dân chủ trong nội bộ công đoàn và tăng cường tổ chức công đoàn như một tổ chức bảo vệ cho công nhân, lao động, chống lại sự thống trị của nhà nước tư bản độc quyền và các đảng phái chính trị cầm quyền muốn biến các công đoàn thành những cơ sở phụ thuộc.

Ba là, tăng cường sự phối hợp, đoàn kết trong hoạt động giữa những công đoàn khác nhau, đặc biệt ở quy mô toàn quốc, trong những công ty liên quốc gia, bảo đảm tạo ra một tiếng nói chung trong việc điều chỉnh tiền lương, các điều kiện làm việc và mở rộng phạm vi tư vấn ba bên về chính sách kinh tế - xã hội của quốc gia.

Những xu hướng nổi bật nêu trên là cơ sở khách quan nói lên hướng phát triển của phong trào trong vài thập niên tới. Tính hiện thực, khả năng ở mỗi xu hướng vận động của phong trào công nhân các nước tư bản phát triển tuy có khác nhau, song đều chứa đựng những nhân tố tích cực mà những người mác-xít phải trân trọng như là những nỗ lực về trí tuệ và hoạt động thực tiễn của phong trào cộng sản, công nhân hướng đến cách mạng xã hội chủ nghĩa. Xu hướng vận động của phong trào cộng sản, công nhân các nước tư bản phát triển tiến đến cách mạng xã hội chủ nghĩa là không thể đảo ngược và chắc chắn sẽ phong phú, phức tạp hơn những chặng đường lịch sử mà phong trào đã đi qua trong thế kỷ XX. ❑